

УДК 27-337-726.2-66 де Домініс:271(477-25)-726“15/16”

**ІДЕЙНИЙ ВПЛИВ ХОРВАТСЬКОГО МИСЛИТЕЛЯ
МАРКА АНТОНІЯ ДЕ ДОМІНІСА НА ПОШУКИ ЦЕРКОВНОГО
ПОРОЗУМІННЯ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ
(перша половина XVII ст.)**

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

*Український католицький університет
вул. Свенціцького, 17, Львів, 79011
Кафедра церковної історії
e-mail: doc_lub@ukr.net*

У статті розкриваються реформаторські погляди хорватського мислителя і католицького архієпископа Марка Антонія де Домініса, викладені в його творі “Послання до єпископів” і пов’язані з ідеєю повернення Західної Церкви до еклесіології нерозділеного християнства. Доводиться вплив “Послання” на православного полеміста Мелетія Смотрицького в його пошуках реформи Київської Церкви і порозуміння у Київській митрополії.

Ключові слова: церковна реформа, Реформація, Контрреформація, іренізм, Київська митрополія, Марк Антоній де Домініс, Кирило Лукаріс, Мелетій Смотрицький.

Понад два століття світова історіографія дискутує навколо понять Реформації і Контрреформації. Перше часто ототожнюють з протестантизмом, друге – з реакцією на нього Католицької Церкви. При цьому не завжди береться до уваги те, що обидва поняття стосуються насамперед реформи Церкви і відображають різні підходи в її реалізації, пропонувані реформаторами до і після XVI ст. Саме реформи, а не нової релігії прагнув Мартін Лютер. Однак непоступливість Риму і радикалізм церковно-опозиційних рухів вивели його послідовників за межі Церкви: для одних вона мала відновити свій апостольський дух, для других – вмерти і народитись у новому образі, треті – будь-яку земну Церкву як частину влади і поневолення вважали оманю.

Водночас більшість протестантів позбавила Церкву головного – її спасительної місії – і цим фактично розірвала зв’язок не просто з Римом, а й попередніми реформаторами. Адже духовні попередники Реформації – П’єтро Вальдо, Джон Вікліф і Ян Гус – не виступали проти інституту Церкви. Вальдо прагнув її реформи у наслідуванні істинного благочестя і бідності за прикладом Христа (тут очевидні паралелі зі св. Франциском), Вікліф – у закладанні підґрунтя англійської (Гус – чеської) національної Церкви та у поверненні Апостольської столиці до принципів нерозділеного християнства, помисності і соборності Церкви. Американський дослідник Ханс Хіллебранд у своїх словникових статтях, відзначаючи історичну “спадкоємність Реформації і попередніх церковних реформ”, наголошує: оскільки Католицька Церква за середньовіччя “перебувала у центрі суспільства”, її реформи (в етичній, богословській, літургійній царинах, у

системі управління) стали основним змістом Реформації. Масштаб суспільних і духовних викликів у переддень Нового часу вивів останню за релігійні межі, зробивши рушієм світських перетворень (“Реформація дала безліч стимулів для всіх сфер життя”). Цим викликом не була приділена належна увага Церкви, що спричинило вихід з неї частини реформаторів, які здійснили ревізію – більш чи менш радикальну – її вчення і практики¹.

Католицькі автори не заперечують очевидного бажання Церкви у XVI ст. і згодом зупинити протестантський розкол. Але, як стверджує німецький історик Йозеф Лортц, “не було би Лютера, не було б і Тридентського собору!”². У Лортца Контрреформація майже повністю втратила конфронтаційну конотацію на користь інших категорій: католицької Реформи, реставрації, відбудови Церкви, католицького відродження. Ставши наслідком екуменічного осмислення історії, ці категорії набули пріоритетного трактування у католиків Хуберта Єдіна, Ервіна Панофьски, Гі Бодуела та ін. Американський історик Джон О’Маллей передвістям подій XVI ст. вважає реформи Папи Григорія VII, які також називає Реформацією, тобто такою зміною церковного життя і свідомості, котра витіснила стару й підготувала нову “систему координат”, чи парадигму³. “Енциклопедія католицизму”, розкриваючи сутність Контрреформації, вказує на григоріянську і клонійську реформи, істинне благочестя св. Франциска, вчення католицьких мислителів Джона Вікліфа, Яна Гуса, Хуана де Вальдеса, Реджінальда Поула, Гаспара Контаріні, які сприяли розквіту католицької духовності і підготували важливі перетворення у Церкві: появу нових орденів (театинців, ораторіанців, єзуїтів) і відновлення старих (францисканців); реформування інституту папства і колегії кардиналів за Климента VII, Павла III і Павла V; укладання Декретів і Канонів Тридентського собору; активізацію католицької місії у Новому Світі та Азії (Франциск Ксав’єр); нові духовні практики (Ігнатій Лойола, Тереза Авільська, Франциск Сальський)⁴.

Таким чином, Контрреформація, або католицька Реформація, є власним, а не відзеркаленим поняттям і цілком кореспондується з протестантською Реформацією: і одна, і друга втілюють різні візії реформи. Католицька, на відміну від протестантської, не відмовилась від Церкви, не пішла шляхом руйнації традиції і теоретичного надбання, підтвердивши і переосмисливши їх відповідно до розвитку богословської думки, давши імпульс змінам у церковній, літургійній, чернечій, освітній царинах. Продовженням і новим втіленням реформаторського духу, закладеного у Триденті, став Другий Ватиканський собор, який, вважає чимало католицьких істориків, ще далеко не завершений. Ця переконаність у продовженні реформ робить католиків вражаюче одноставними з протестантами.

Історіографія після Другої світової війни відійшла від традиції абсолютного протиставлення Реформації і Контрреформації, належно оцінивши також екуменічний потенціал деяких міжконфесійних процесів XVI–XVII ст. Переосмислена діяльність багатьох історичних постатей, які відіграли у них помітну роль і прислужилися справі реформи Церкви. Один із них – засуджений Римом хорватський мислитель Марко Господнетич (більш відомий у церковному служінні як Марк Антоній де Домініс, 1560–1624).

¹ Див. словникові статті Х. Хілдебранда в: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* / Ed. H.J. Hillebrand. New York, 1996. Vol.3. P.59–67; *Encyclopedia of religion. Second edition* / Ed. L.Jones. New York, 2005. Vol.11. P.7657–7665.

² *Лортц Й.* История Церкви, рассмотренная в связи с историей идей. Москва, 2000. Т.2. С.157.

³ *O'Malley J.W.* Developments, Reforms and Two Great Reformations: Towards a Historical Assessment of Vatican II // *Theological Studies*. Berkeley, 1983. Vol.44. P.373–406.

⁴ *Flinn F.K.* Encyclopedia of Catholicism. New York, 2007. P.197–201.

Тривалий час реформаторські ідеї Домініса трактувались як розкольницькі і негативно оцінювались у церковних, почасти і світських студіях. Та поступово його погляди було переосмислено як зреформоване богослов'я, що пропонувало нові моделі об'єднання релігійних опонентів. Нині науковці проявляють інтерес до різних аспектів життя, церковної і суспільної діяльності, наукової, філософської і богословської спадщини Марка Антонія де Домініса⁵. Дослідники цікавляться ідейним впливом Домініса на церковно-реформаторські процеси, що відбувались у різних країнах Європи на початку XVII ст., відзначають факт звернення до текстів Домініса православних у Київській митрополії. Йдеться, передусім, про його головну богословську працю “Церковна республіка”, яка значною мірою вплинула на православного полеміста Мелетія Смотрицького⁶ і над текстом якої працював учитель Києво-братської школи Ісаєя Копистенський⁷. Безперечним є також факт уваги православних Київської митрополії до невеличкого автобіографічного твору Домініса “Оповідь про від'їзд з Італії”, за іншою редакцією – “Послання до єпископів”⁸ (далі – “Послання”). Останній, перекладений також слов'яноноруською мовою, дійшов до нас у кількох пам'ятках. Більш знаним є анонімний рукопис, датований першою третьою XVII ст., майже невідомий – стародрук, що зберігається у Львові. Обидві пам'ятки, імовірно, існують лише в одному примірнику. Авторство перекладу не до кінця з'ясоване, історія його створення недосліджена, і це викликає до нього особливий інтерес.

Перше латиномовне видання “Послання”, яке побачило світ у Венеції 1616 р., одразу набуло неабиякого розголосу, тому невдовзі було перевидане і перекладене у багатьох країнах. Увагу читачів привернули і сам твір, і його автор – архієпископ міста Спліт, який у час церковно-політичного конфлікту Венеції з Римом став на бік республіки і, переслідований курією, змушений був шукати притулку в Англії. У “Посланні” Домініс розкрив причини свого розриву з Римом, а також виклав власний проект реформи Західної Церкви. Щоправда, в умовах міжконфесійних сутичок і полеміки, спричинених Реформацією і Тридентським собором, цей проект відкинула більшість протестантів, особливо – Апостольська столиця, яка, врешті, домоглася арешту реформатора. Не визнаний сучасниками, хорватський гуманіст був високо поцінований історіографією другої половини XX ст., зокрема католицькою, як один із перших провісників церковного порозуміння та екуменізму.

⁵ Найбільш ґрунтовні дослідження про нього див.: *Malcolm N. De Dominis (1560–1624): Venetian, Anglican, Ecumenist and Relapsed Heretic*. London, 1984; *Patterson B.W. Marco Antonio De Dominis // William B. Patterson. King James VI and I and the Reunion of Christendom*. New York, 2000. P.220–260; *Gamulin-Tudjina V. Ekleziološko-politološka misao Marka Antonija de Dominisa*. Zagreb, 2003; *Marko Antun de Dominis: zaboravljeni genij / Priredio A. Maletić*. Split, 2004; *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 16. do 18. rujna 2002. godine u Spitu*. Split, 2006.

⁶ Цей факт докладно висвітлений у: *Frick D. Fides Meletiana: Marckantonio De Dominis and Meletij Smotryč'kyj // Harvard Ukrainian Studies*. 1991. Vol.XV. N3–4. P.383–414.

⁷ Київський історик Микола Петров приділив спеціальну увагу цьому в: *Петров Н.И. Сплетский архиепископ Марк Антоний de Dominis (Господневич) и его значение в южнорусской полемической литературе XVII века // Труды Киевской Духовной Академии (далі – ТҚДА)*. 1879. №2. С.204–205; №3. С.350–355.

⁸ Перше видання твору: [...] *Marci Antonii de Dominis, Archiepiscopi Spalatensis, Consilium. Caussas discessus sui ex Italia, & e psychotyranide Pontificis Romani exponit longe gravissimas. Venetiis, 1616*. Цього ж року брошуру перевидано у Лондоні, Гайдельберзі, Франкфурті-на-Майні. За життя автора твір також і під іншими назвами неодноразово видавався в Англії, Німеччині, Франції, Голландії (*Epistola Episc. Spalat. Marci Antonii de Dominis Archiepiscopi Spalatensis ad Episcopos Ecclesiae Christianae Scripta, in qua causas discessus a suo Episcopatu exponit. Campidoni [Kempton], 1617*) та у перекладі національними мовами (напр.: *A Manifestation of the Motives: Whereupon the Most Reuerend Father, Marcus Antonius de Dominis, Archbishop of Spalato [...]. London, 1616*; сучасне видання: *Marcus Antonius de Dominis. A Manifestation of the Motives*. Zagreb–Split, 1997).

З огляду на реалії XVII ст., церковна реформа, викладена у “Посланні”, була унікальною, хоча і сумнівною. Домініс адресував свій твір не лише “благомислячим католикам, незадоволеним зловживаннями римського двору” (Микола Петров), а й протестантам і православним. На думку Марка Господнетича, головною причиною кризи Західної Церкви був її відхід від еклезіології (вчення про Церкву) перших семи Вселенських соборів. При цьому він мав на увазі не лише вчення про примат Римського Папи над Церквою, відкинутий православними і протестантами, а й централістську структуру католицизму, що унеможливила розвиток національних церков у західному християнстві. У XIII–XV ст. проти папського всевладдя повстали сповідники галліканізму, англіканізму і гусити, у XV–XVI ст. – канцеляристи, які висунули теорію соборного управління. Згідно з нею, не Папа, а християнська спільнота, представлена на соборі, є вищим суддею у Церкві. Канцеляристи, слідом за філософами-схоластами італійцем Марсилієм Падуанським (автором трактату “Захисник миру”, 1324), англійцями Вільямом Оккамом (“Діалог”, 1334) і Джоном Вікліфом (“Про світську владу” і “Про Церкву”, 1376–1378) поставили під сумнів святість Римського престолу й проголосили ідею супрематії собору над Папою, оперту на еклезіологію ранньої, ще не розділеної Церкви. Лише повернення до цієї давньої традиції, на думку хорватського реформатора, дасть змогу відновити єдність, зупинити церковний, а відтак, і політичний розкол Європи.

На початку XVII ст. найближчим до ідеалу первісної Церкви, на думку Домініса, виявилось англіканство. Сам Домініс, рятуючись від переслідувань папської курії, був радо прийнятий в Англії і навіть отримав посаду Віндзорського декана. Однак його богослов'я примирення не знайшло відгуку і серед англіканців. Хорватський мислитель шукав порозуміння також на православному Сході. Про це свідчать його контакти у 1618 р. з Александрійським патріархом Кирилом Лукарісом. Останній, потребує союзників Східної Церкви на Заході, зблизився з протестантами і кореспондував з Кентерберійським архієпископом Джорджем Абботом. Збереглося кілька листів Домініса і Лукаріса⁹, в яких вони, критикуючи твори кардинала Роберта Беларміно, дійшли згоди у неприйнятті католицької еклезіології, визнали слушними деякі богословські аргументи Англіканської та Реформатської Церков. На думку Кирила Лукаріса, уважніше “прочитання” їхніх артикулів віри могло сприяти кращому порозумінню між християнами.

Взагалі поняття екуменізму є надбанням історіографії другої половини XX–початку XXI ст. Домініс, насправді, виходив з теорії іренізму, що визнавала можливість міжцерковного і навіть церковного союзу через окремі доктринальні поступки. До неї схилились помірковані католики і протестанти, які хотіли подолати розкол Західної Церкви шляхом взаємного визнання артикулів віри, відмінність яких видавалась їм не вельми принциповою. З цією метою у другій половині XVI–першій половині XVII ст. відбувались їхні харитативні (об'єднавчі) колоквиуми у різних країнах Європи.

І все ж Домініс пішов далі: у своєму “Посланні” він маніфестував загальну єдність християн – навіть тих, які мають протилежні погляди чи відійшли від Церкви, тобто

⁹ Лист Домініса до Лукаріса в англійському перекладі див.: *The Christian Examiner and Church of Ireland Magazine for 1833. Conducted by members of the Established Church. New series. Dublin, 1883. T.2. P.904–906.* Сучасне видання: *Marko Antonije de Dominis. Izabrani radovi. Selected Works. Split, 2002. Vol.1. P.123–127.* Лист Лукаріса до Домініса латинською та англійською мовами: *Neale J.M. A History of the Holy Eastern Church. The Patriarchate of Alexandria. London, 1847. T.2. P.390–401.* Латинською мовою: *Legrand E. Bibliographie hellénique, ou Description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVII siècles. Paris, 1896. T.4. P.329–340.*

унію, котра ґрунтувалася би на спільних ідейних позиціях, які могли стати основою для порозуміння. Свою незгоду з розділенням Церкви автор виклав у відомій сентенції: "...розлученъ се западѹ ѡ(д) востока в догматахъ вѣры, полуднихъ сторонъ ѡ(д)полночных, спокойны(м) оумысломъ, николи зносити немоглемъ. Прагнуле(м) такъ мнѡгихъ, и такъ великихъ ѡ(д)щепенствъ причину познати: и вбачити, если бы се могла вымы(с)лити дорога, вси цркви Хсвы до правдивои стародавной едности злучити" (арк. 4)¹⁰.

У своїй утопічній еклезіології (так її назвав італійський історик Деліо Кантіморі¹¹) Домініс був готовий прийняти навіть "герезію" (єресь), трактуючи її як різницю думок. Він покликався на мудрість раннях Отців Церкви, яким вдалось, попри різні єресі, зберегти її єдність. Такий компроміс, поки повне воз'єднання ще не відбулося, допоможе, вважав Домініс, забезпечити спокій у християнському світі. Тому "нехай прето zostавлена будеть, в неро(з)дельне розныхъ речахъ, во(л)наа каждой цркви моць розуменьа, и справованья... исправлена, споромъ конецъ оучини(т) " (арк. 16). І "вкоро(т)комъ часе сподеваюса, же зуполный покой и згода: и велце потребнаа црквей стыхъ едноть наступить" (арк. 18).

Еклезіологія Домініса та його критика інституту папства були близькі православним, які могли знайти у "Посланні" аргументи на користь власної позиції у міжконфесійних суперечках. Саме ці міркування, на думку деяких дослідників, стали головною причиною створення слов'яно-руського перекладу. Щоправда, антипапський полемічний пафос "Послання", насправді, був лише одним із можливих мотивів цієї акції.

Відомості про переклад сягають 70-х років XIX ст., коли М. Петров звернув увагу на рукопис у дев'ятнадцять аркушів невеликого формату без початку і закінчення та будь-якої атрибуції. Текст перед тим був знайдений у православному Яблочинському монастирі св. Онуфрія в Люблінському воєводстві й переданий до Церковно-археологічного музею Київської духовної академії¹². Історик видав кілька публікацій, присвячених пам'ятці, здійснив контент-аналіз тексту, назвав ім'я Домініса як його імовірного автора і відтворив зміст "Послання" літературною мовою XIX ст.¹³ Появу перекладу учений пов'язав з міжконфесійною боротьбою, яка точилася на землях Київської митрополії у XVII ст. При цьому М. Петров нагадав факт знайомства з творами Домініса тоді ще православного полеміста Мелетія Смотрицького, хоча прямо не назвав його як перекладача.

У 1988 р. рукопис увійшов до антології пам'яток братських шкіл¹⁴. Згодом він став об'єктом уваги німецького славіста Міхаеля Мозера та українського філолога Оксани Ніки, які проаналізували лексику перекладу, його латинізми, полонізми та

¹⁰ Тут і далі цитуємо за слов'яно-руським виданням твору: Марка Антонія, Архієп(с)копа Спалатенского. Причины Ѡеханья егв зе Влцхъ. Друковано в Ора(н)кьфорте оу Менѣ наконцѣ 1616 Рокѣ.

¹¹ *Cantimori D. L'utopia ecclesiologica di M.A. De Dominis // Problemi di vita religiosa in Italia nel Cinquecento. Padova, 1960. P.103–122.*

¹² Цій пам'ятці присвячена розлога стаття: *Петров Н.И. Сплетский архиепископ... // ТКДА. 1879. №2. С.204–227; №3. С.332–355.*

¹³ *Петров Н.И. Перевод послания Сплетского архиепископа Марка-Антония Господнечича к епископам. Текст // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П.Н.Батюшковым. Санкт-Петербург, 1885. Вып.7: Холмская Русь (Люблинская и Седлецкая губ. Варшавского Генерал-губернаторства). С.304–319 (С.339–340: відбиток двох сторінок рукопису).*

¹⁴ *Марк Антоній Господневич (Де-Домініс). Послання до єпископів християнської церкви // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI–початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук; Редкол.: В.І.Шинкарук та ін. Київ, 1988 (С.275–290: текст пам'ятки).*

риторичні прийоми¹⁵. При цьому ні в антології, ні у філологічних студіях питання авторства перекладу не порушувалось. У цих виданнях була підтримана думка М. Петрова про антипапську, навіть більше – антикатолицьку спрямованість твору як головний мотив звернення до нього православних.

Донедавна вважалося, що згаданий рукопис¹⁶ – єдина пам'ятка, котра засвідчує інтерес православних до Марка Господнетича. Однак насправді маємо справу з копією унікального стародруку, який потрапив до Львова¹⁷ у складі збірки Ставропігійського інституту. Вперше про існування видання “Frankfurt (nad Menem). 1616. Antonius Mar. Pricziny ujechania ze Włoch” лише згадав польський бібліограф Кароль Естрейхер у томі, присвяченому кириличним книгам¹⁸; цей факт підтвердили львівські історики Ярослава Павличко та Ігор Мицько¹⁹. Стародрук є повним відтворенням тексту “Послання”, він не має титульної сторінки, але містить дані про автора твору. На першому аркуші друку зазначені місце видання – Франкфурт на Майні і дата – 1616 р. (саме тоді і там, дійсно, побачило світ одне з латиномовних перевидань “Послання”).

Покликаючись на М. Петрова, І. Мицько у своїй згадці про пам'ятку²⁰ і Я.Павличко – у своєму археографічному описі²¹ висловили припущення про Мелетія Смотрицького як автора перекладу та про Вільно або Єв'є (нині Вєвіс у Литві) як справжнє місце його друку, датованого приблизно 1616–1622 рр. Ця гіпотеза може пояснити, чому видавці перекладу “прикрилися” Франкфуртом: після відомого рішення польського короля Жигимонта III Віленське братство було позбавлене привілею на друк книжок, і чимало його видань виходило анонімно, зокрема в Єв'ї, де братчики у маєтку православного князя Богдана Огінського організували нову друкарню.

Я.Павличко та І.Мицько водночас не проаналізували зміст “Послання” і не порівняли його з текстом польського перекладу. Про польське видання твору, що побачило світ того ж 1616 р. у друкарні Павла Бластуса Кміти у Любчі (або Любечі) біля Новогрудка, є лише стисла інформація, зокрема і щодо автора перекладу – його приписують кальвіністу Яну Зигровському²². Польська пам'ятка, що зберігається у Науковій бібліотеці

¹⁵ Moser M. Marcus Antonius de Dominis' Schrift anlässlich seiner Flucht nach Italien und ihre ukrainische Übersetzung aus dem 17. Jahrhundert // Welt der Slaven XLI. München, 1999. S.93–116; Moser M. Оповідка Марка Антонія де Домініса про власну втечу з Італії та її український переклад XVII ст. // Михаель Мосер. Причинки до історії української мови: збірка. Харків, 2008. С.132–162; Ніка О.І. Валоризація українського релігійного дискурсу на межі XVI–XVII ст. // Мова і культура: зб. наук. ст. Вип.10. Т. X(110). Київ, 2008. С.97–101; Її ж. Глоси у староукраїнській полеміці кінця XVI–початку XVII ст. крізь призму дискурс-аналізу // Studia Linguistica. Вип.2. Київ, 2009. С.269–275.

¹⁶ Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Рукоп. ЦНБВ, Ш. ДАП 112.

¹⁷ Зберігається у Відділі рідкісної книги у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В.Стефаніка. Ст. I. 442.

¹⁸ Estreicher K. Bibliografia polska 1400,000 druków. Cz.2. T.1 (Ogólnego Zbiory Tom 8) // Chronologiczne zestawienie 73,000 druków polskich lub Polski dotyczących od r. 1455 do 1799 włącznie. Co do 2: Druki słowian południowych kirylicą. Kraków, 1882. S.XX. Це підтверджено в сучасних “Доповненнях” до каталогу К. Естрейхера. Див.: Marec Antonius, Archiepiskop Spalatenской. Pricziny ujechania jego ze Włoch. Drukow. W Frankffortie u Nepu.1616. [w 4ce, str. 19]. Ossol. // Estreicher. Bibliografia polska. Dopelnienia i sprostowania do części III (Wydanie skalone). Kraków, 1999. Zesz.I: A–G. S.271.

¹⁹ Мицько І., Павличко Я. Пам'ятка вітчизняного друкарства // Жовтень (Львів). 1985. №3. С.124.

²⁰ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ, 1990. С.112.

²¹ Павличко Я. Віленське видання Марка Антонія де Домініса (Маркантуна Господнетича) // Литва–Україна: історія, політологія, культурологія. Матеріали Міжнар. наук. конференції у Вільносі 28–30 вересня 1993 р. Вільносі, 1995. С.135–141.

²² Зокрема в: Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku / Oprac. A.Kawecka-Gryczowa, K.Korotajowa, W.Krajewski. Wrocław–Kraków, 1959. Z.5: Wielkie Księstwo Litewskie. S.136; Declaratia Jáśnie Oświeconych dwu

Варшавського університету, також ще не досліджена. Її неповну копію мав український історик Ярослав Ісаєвич, який передав її І.Мицьку. Порівняння польського і слов'яно-руського друків цілком доводить їх подібність, іноді просто дослівну. Це дає підстави припустити, що руський перекладач, який вільно володів книжною польською мовою, мав за взірць саме це видання. А Мелетій Смотрицький писав свої полемічні тексти якраз переважно польською, водночас саме у 1616 р. він здійснив слов'яно-руський переклад “Учительного Євангелія” Константинопольського патріарха Каллиста.

Відтак, врахування польського друку є важливим у з'ясуванні авторства руського перекладу. Відомо, що Ян Зигровський був магістром філософії Краківського університету, міністром кальвіністської громади і ректором школи у Панівцях на Поділлі, автором шести виданих тут антикатолицьких творів, найвідоміший з яких – “Папопомпе” – містить спростування вчення про верховенство Римського Папи над християнським світом²³. У 1611 р. Зигровський переїхав до Вільна, де поєднував церковну і педагогічну діяльність (був вихователем князя Януша Радзивілла – майбутнього Литовського гетьмана), а також курував видавничу справу Віленського кальвіністського збору²⁴. У друкарні Павла Бластуса Кміти вийшло дев'ять відомих в історіографії творів Зигровського.

Збереглося також чимало свідчень про контакти протестантів у Вільні з православним Святодухівським братством, налагоджені ще з часу видання останнім “Апокрисису” Мартіна Броневського і протестантсько-православного синоду, який відбувся у Вільні 1599 р. за участю православних магнатів і шляхтичів. З наступом Контрреформації взаємини між православними і протестантами у Київській митрополії, заохочувані світською елітою обох конфесій, котра шукала підтримки могутнього роду князів Радзивіллів (його біржанської гілки), продовжувались. Протестанти поширювали серед православних свої полемічні твори і навіть брали участь у диспутах братчиків з католиками. Тож, православні іноді розглядали нововірців як союзників у протистоянні з Католицькою та Унійною Церквами, що, власне, засвідчено в полемічному творі “Пересторога”: “А Виленське братство въ купѣ zostало, маючи при собѣ геретиковъ, которыхъ имъ Господь Богъ заступцами дасть”²⁵.

У 1617–1618 рр. з Києва до Вільна приїхав Мелетій Смотрицький, який невдовзі прийняв постриг у Святодухівському монастирі. Існує опосередковане свідчення про його захоплення у той час творами Домініса, занотоване у полемічній пам'ятці “Пере-

Pánow. Arcybiskupá Spáláteńskiego, Primásá y Metropolity Królestwá Dálmátskiego y Kroátskiego y Páństwíe Weneckim [Marco Antonio de Dominis]. Także Xiążęćią z Kándále w Królestwie Fráncuskim [Henri de Nogaret de la Valette et de Foix, duc de Candale] przeszłego Roku 1616. Do Prawowiernego Kościoła Ewángelikow przyłączonych. Z Łacińskiego ná polski ięzyk przelożona. Roku Páńskiego 1617. (B. m., 1617, w 4ce, k. 14) // Centrum badawcze bibliografii polskiej estreicherów w Uniwersytecie Jagiellońskim – projekt badawczy. Materiały do uzupełnień Bibliografii Estreicherów // <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/164959.html>

²³ Див. про нього: *Andreae Wengerscii. Libri quattuor Slavoniae reformatae*. Amstelodami, 1679. P.440–441; *Bandtkie J.S. Historia drukam w Krolestwie Polskiem i wielkiem Xięstwie Litewskiem* [...]. Kraków, 1826. T.2. S.30–54; *Jarczykowa M. Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*. Katowice, 1995. S.61–70; *Skwara M. Życie i twórczość Jana Zygrowiusza* // *Marek Skwara. Jana Zygrowiusza “Melius...” na tle polskich drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku związanych z Radziwiłłami. Wraz z tekstem kazania* [...]. Szczecin, 2008. S.XI–LVIII.

²⁴ Цей факт засвідчено в: *Acta Synodów prowincjalnych Jednoty Litewskiej. 1611–1625* [=Monumenta Reformationis Polonicae et Lituanicae. Zbiór pomników Reformacji. Serja IV, zeszyt 2]. Wilno, 1915.

²⁵ Пересторога зѣло потребная [...] // *Акты, относящиеся къ истории Западной Россii, собранные и изданные Археграфическою комиссiею*. Т.4: 1588–1632. Санкт-Петербург, 1851. С.215.

вірка оборони”, авторство якої пов’язують з Київським унійним митрополитом Йосифом Вельяміном Рутським: “А в тім часі подано йому [Смотрицькому] книги зі збору Марка Антонія, арцибіскупа спалатенського, відступника”, через які православний полеміст “став тим, чим тепер є. Такий корабель (в оригіналі – *Taki statek tego człowieka*) цієї людини, що одна книжка одного апостата так швидко його змінила”²⁶. Цей факт зазначено і в реляції отців-василіян до Конгрегації пропаганди віри про їхні розмови у Вільні зі Смотрицьким. У цьому документі йдеться про те, що Мелетій погоджувався з деякими католицькими артикулами, крім учення про примат Папи. І цей “псевдоепископ Полоцький” читає і декламує чи не напам’ять Домініса²⁷.

Найвагомішим аргументом на користь Мелетієвого авторства слов’яно-руського “Послання” стане відповідь на питання: чому Смотрицький звернувся саме до цього твору і кому адресував свій переклад, вважаючи наявність польського тексту недостатньою? Її слід шукати не тільки у контексті міжконфесійного протистояння, а також (і, можливо, насамперед) у змісті самого твору Домініса. Звісно, автор “Послання” критикував окремі засади католицизму, але не заперечував Церкву (як у випадку з протестантами), ба більше – він мав надію на її відродження. Саме ідея реформи була головним струменем “Послання”, який не міг не зацікавити його руського перекладача.

На початку XVII ст. ідея реформи була вельми актуальною у Київській митрополії, яка також переживала кризу. Її єпископат виклав свою візію реформи у Берестейських артикулах, запропонувавши, з огляду на тодішню геополітичну ситуацію і контрпозицію Москви, регіональну унію з Римом. Ця ідея не отримала благословення східних патріархів, противники ж унії у Київській митрополії сприйняли дії свого єпископату як відхід від православного розуміння соборності Церкви: адже Берестейські артикули приймалися єпископатом одноосібно, без участі у підготовці собору суспільної еліти, представників мирян. Відтак, події у Бересті призвели до розколу між архієреями і значною частиною православної еліти, братствами, козацтвом.

Православні братства, вбачаючи причину кризи у зловживаннях вищого духовенства, занедбання ним пастирських обов’язків і втрату авторитету, наполягали на поверненні Церкви її морального обличчя. При цьому братства прагнули рішучих змін у церковному житті, які би не лише охоплювали культурно-просвітницьку програму, філантропію, опікування монастирями і парафіяльними церквами, а й мали інституційні наслідки. Йшлося про посилення вимог до церковних апаратів і канонічної дисципліни, більшу автономію братств і контроль над ієрархією не просто мирян, а й демократичного елемента (міщан), що, на їхню думку, найкраще відповідало традиціям соборноправності Київської Церкви.

Більш системну модель реформи започаткував Київський митрополит Петро Могила, який ще з часу свого архімандритства у Києво-Печерському монастирі закладав підвалини змін у всіх найважливіших царинах церковного життя. Митрополит розпочав формування богословського, літургійного та агіографічного літературного корпусу Київської Церкви; ініціював зміцнення її інституційних підвалин та впорядкування чернечого життя; втілював церковно-освітню програму (відновлення друкарні і створення наукового гуртка Києво-Печерської лаври, заснування при ній школи, а згодом – її об’єднання зі школою Богоявленського братства і перетворення у Київський,

²⁶ Examen obrony to iest Odpis na Script Obrona werificatij nazwany [...]. Wilno, 1621. S.46.

²⁷ Див.: Summaria relatio Patris Ioannis Basiliani de mediis procurandi unionem universalem Ruthenorum // Monumenta Ucrainae Historica T.2: 1624–1648 / Зібрав митрополит Андрей Шептицький [Видання Українського Католицького Університету]. Рим, 1965. С.3–5.

майбутній Києво-Могилянський, колегіум). У своїй діяльності Петро Могила репрезентував програму реформи «зверху» (посилення єпископату і ролі монастирів, заперечення підпорядкування духовенства мирянам), але при збереженні основ соборності Церкви (участь мирян у соборах і парафіяльному житті). Цю програму можна порівнювати з реформами, започаткованими Тридентським собором, а постать самого Петра Могили – з європейськими реформаторами Західної Церкви.

Особливо заслуговує на увагу екуменічна позиція митрополита Петра Могили під час перемовин у 1630–1640-х роках, що їх вели ієрархи Унійної і Київської Церков за підтримки впливових суспільних діячів Речі Посполитої. Обговорювані на них проекти відновлення єдності Київської митрополії мали на меті водночас утворення нового православного патріархату.

Поява слов'яно-руського перекладу Домінісового “Послання” припала на час активного обговорення різних моделей церковної реформи у Київській митрополії і пошуків порозуміння між їхніми промоторами. Однак дискусії навколо цього, з огляду на історичні обставини, набули гострого полемічного характеру. Й чи не найбільш активно обговорюваною темою в ідейному непорозумінні православних з католиками та унійними було вчення про примат Папи. Саме проти нього і виступив у своєму “Посланні” Домініс, який вважав ідею зверхності Папи над Церквою “диктатом Папи”, через який Рим занедбав учення Христа та апостолів. “Был негда артыкукуль вѣры Соборную, повсемъ свете ро(з)ширенную быти црковъ шнүю Хвѣ Каѳтолическую, которой ХС самъ доско(н)чаніа вѣка притомность свою вбещать рачил,.. теперь Артыкуль тотъ вѣры наши Римане стиснули: албо скорчили: абы вже Каѳтоличкою црковью толко сама Римскаа столица розумена была, и тежъ внеі самой, далеко болшь всамоѣ Папезу... затымъ Петрово первенство албо Папе(ж)ство, Сва(н)гелской науце, и заповедем ХСвымъ велце противное быть оуказую” (арк. 8, 9). А я, пише Домініс, “становлю црковъ по(д) Христом, донайсконалшои Монархїи належачи. Наземли вша(к)же ХСвыхъ слугъ ш(д)самовладства зе(м)ного бы(ть) барзо ш(д)даленыхъ, самым ХСвымъ вырокомъ розумеючи,.. демокраций примешанья: (то есть где вси по(с)полите достановенья раду належатъ) самюю црковъ оуправуючихъ...” (арк. 8). І автор закликає “Стые стародавныє Каноны, соборы православныє, стыхъ ѿцовъ науки, це(р)ковныє давнїе звычаи, пилне перегледети...” (арк. 7).

Мелетій Смотрицький захопився ідеями Марка Господнетича періоду своєї проти-унійної полеміки. Викладені у “Посланні” міркування цілком відповідали його уявленню про Церкву, тож мали стати важливим аргументом на користь тієї реформи, якої прагнули братства і відновлений єпископат Київської Церкви. Водночас твір хорватського мислителя міг наштовхнути Смотрицького і на ідею унії – такої унії, яка би відповідала його пошукам порозуміння “Русі із Руссю”.

Переходу Смотрицького в Унійну Церкву передувало його переосмислення ідеї Церкви як християнської цілості, в якій західна і східна частини акумулюють сутність Вселенської Еклезії, тому і перша і друга не мають “дефекту” навіть попри свої відмінності. “Хіба Церква Божа не називається Православною і Кафолічною? Хіба не православні і католики утворюють її спільноту?” – запитує полеміст у своїй “Обороні верифікації”²⁸. Така, за визначенням бельгійського дослідника Френсіса Томсона, “інклюдивна” Мелетієва

²⁸ [Smotrycki Melecjusz]. Obrona Verificaciey odobrazy Maiestatu krola Jego Miłości [...] od zgromadzenia Cerkwie S. Troycy. Wilno, 1621. S.77–78.

еклезіологія²⁹, що готувала ґрунт для універсальної унії, була дуже подібною до Домінісової. Особливо виразно простежується ця паралель у “Консидераціях” (тезах про відмінності в ученнях Східної і Західної Церков), опублікованих Смотрицьким як додаток до його “Апології”³⁰. Тоді як православні полемісти змагались у множенні католицьких оман (а католицький полеміст Петро Скарга нарахував дев’ятнадцять відхилень Східної Церкви від Західної), Смотрицький визнав тільки шість відмінностей, які все ж, на його думку, не можуть бути перешкодою для досягнення згоди між двома церквами. І цілком у дусі Домініса Мелетій запевняв, що бажає, аби віруючі не роздвоювали Церкву. Причому, не лише вчення про Filioque, чистилище, стан душі праведників після смерті, Причащення під обома видами та опрісноки, а також про “старшинство біскупа Римського” Смотрицький не вважав перешкодою для примирення, в якому би “наша Русь сама з собою поєдналася”. Навпаки – Мелетій легітимує ці відмінності, знаходячи історичні приклади і святоотцівські аргументи на користь цього, стверджуючи, що насправді суперечності між Західною і Східною Церквами радше надумані, підважені “простими” і необізнаними у богослов’ї людьми. В своїй екуменічній позиції Смотрицький проявляв вельми гуманістичний як для того часу підхід, зокрема, ставив під сумнів потребу виключення з Церкви тих, хто мав особливе розуміння її артикулів³¹.

В умовах запеклого релігійного протистояння кінця XVI–початку XVII ст., котре втягнуло у вир Тридцятилітньої війни майже всю Європу, ідеї Марка Антонія де Домініса у протестантських землях були визнані ілюзією, в католицьких – ерессю і навіть відступництвом. Не був підтриманий у Київській Церкві і Мелетій Смотрицький: його інклюзивна еклезіологія, що готувала ґрунт ідеї універсальної унії, не відповідала візії реформи, яку плекала відновлена київська ієрархія. Не відповідала позиція руського полеміста й ученню про єдину істинну Католицьку Церкву, невизнання якої, за Тридентським собором, каралось анафемою. Тож обидва – і хорватський, і руський – гуманісти, котрі випередили свій час, залишились поодинокими провидцями, які, попри осуд і невизнання, заклали підвалини сучасного екуменічного погляду на Церкву.

²⁹ Томсон Ф. Мелетий Смотрицкий и уния с Римом: религиозная дилемма в Рутении XVII века // 400 лет Брестской церковной унии 1596–1996, критическая переоценка. Сб. мат-лов Междунар. симпозиума. Неймеген–Москва, 1998. С.188–190.

³⁰ *Smotrycki Melecjusz*. Apologia peregrinatiew do krajow wschodnych [...]. Lwów, 1628. S.133–201.

³¹ [*Smotrycki Melecjusz*]. Obrona Verificaciey. S.78.

**IDEOLOGICAL INFLUENCE OF CROATIAN THINKER
MARCO ANTONIO DE DOMINIS ON THE SEARCH OF THE CHURCH
UNDERSTANDING IN THE KYIVAN METROPOLIS
(first half of the 17th century)**

Viktoriya LYUBASHCHENKO

*Ukrainian Catholic University
17, Svetsitskoho Str., Lviv, 79011
Department of Church History
e-mail: doc_lub@ukr.net*

The article reveals the reformatory views of Croatian thinker and Catholic Archbishop Marco Antonio de Dominis, which he outlined in his "Letter to the Bishops" and connected with the idea of returning Western Church to the Ecclesiology of the undivided Christianity. The article proves the influence of the "Letter" on Orthodox Polemist Meletiy Smotrytsky in his quest of the Kyevan Church reform and reaching an understanding in the Kyevan Metropolis.

Key words: Reform of the Church, Reformation, Counter-Reformation, irenicism, Kyevan Metropolis, Marco Antonio de Dominis, Cyril Lucaris, Meletiy Smotrytsky.

**ИДЕЙНОЕ ВЛИЯНИЕ ХОРВАТСКОГО МЫСЛИТЕЛЯ
МАРКА АНТОНИЯ ДЕ ДОМИНИСА НА ПОИСКИ ЦЕРКОВНОГО
ВЗАИМОПОНИМАНИЯ В КИЕВСКОЙ МИТРОПОЛИИ
(первая половина XVII ст.)**

Виктория ЛЮБАЩЕНКО

*Украинский католический университет
ул. Свенцицкого, 17, Львов, 79011
Кафедра церковной истории
e-mail: doc_lub@ukr.net*

В статье раскрываются реформаторские взгляды хорватского мыслителя и католического архиепископа Марка Антония де Доминиса, изложенные в его сочинении "Послание к епископам" и связанные с идеей возвращения Западной Церкви к экклезиологии неразделенного христианства. Доказывается влияние "Послания" на православного полемиста Мелетия Смотрицкого в его поисках реформы Киевской Церкви и взаимопонимания в Киевской митрополии.

Ключевые слова: церковная реформа, Реформация, Контрреформация, иренизм, Киевская митрополия, Марк Антоний де Доминис, Кирилл Лукарис, Мелетий Смотрицкий.

Стаття надійшла до редколегії 29.08.16
Прийнята до друку 15.09.16